

Bod Péter Ákos,
a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi tanára

E-mail: petera.bod@uni-corvinus.hu

MAGYARORSZÁG ESÉLYEI – GLOBÁLIS ÚJRAINDULÁS IDEJÉN¹

A járvány szimmetrikus sokként érte a világot, ám a társadalmi és gazdasági reagálás – amint azt korábbi kríziseknél is láthattuk – nem egyforma. Az újraindulás (*reset*) lendülete sem azonos a különféle régiókban, iparágakban. A válságtapasztalatok szerint a rákövetkező időszakban további szétfejlődések és térségi átrendeződések várhatók. A járvány nyomán felgyorsul a digitalizáció, annak technikái még inkább beépülnek az életmódba, a gazdaság működési rendjébe. Az viszont nem egyértelmű, hogy az új gazdasági, geopolitikai, társadalmi viszonyok között miként alakulnak a nemzetközi ellátási láncok, pedig ez a vonatkozás különösen érinti a magyar gazdaságot.

Egy régi iparpolitikai dilemma – új viszonyok között

A logisztika, a pénzügyek, a kommunikáció robbanásszerű fejlődésével csökkentek a nemzetközi kereskedelem *tranzakciós költségei*, ami a 20. század végén hozzájárult a globális értékláncok elterjedéséhez. A technológiai haladást a pandémia nem törli meg, sőt hatására további lendületet vesz a digitalizáció. A másik fontos tényező, az *intézményi globalizáció* – a határok átjárhatósága, az üzleti gyakorlat és szabályok nemzetköziesedése – azonban egy ideje megtorpant. Sőt a nemzetközi kereskedelem útjába új akadályok kerültek: vámemelések, nemzetközi kereskedelmi villongások, európai vonatkozásban ilyen a brit kiválás 2020 végén. A kép nem egyértelmű: továbbra is – vagy még mindig – folytatódik a kereskedelem állami akadályainak csökkentése, ám a diszkriminatív intézkedések száma egy ideje már meghaladja azt (Seric & al., 2020).

Hatótényezőnek volt tekinthető annak az üzleti modellnek az elterjedése is, amely a *biztonságos irányítás* és a *költségminimum* közötti átváltásban az utóbbi

¹ <https://doi.org/10.47630/KULG.2021.65.1-2.15>

Ez a publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásában, az EFOP-3.6.2-16-2017-00017 azonosítójú, Fenntartható, intelligens és befogadó regionális és városi modellek című projekt keretében jött létre.

felé mozdult el. A költségek mérsékléséhez a végtermékgyártó hosszú nemzetközi láncolatot épít ki, amelynek legfeljebb az első két szintjét (tier1, tier2) látja át. A beszállításra jelentkezők nagy száma, a globális áruáramlás gördülékenysége, a határok átjárhatósága miatt a modellel eleinte nem volt gond, noha léptek fel kellemetlen-ségek (cunami, kalózkodás, korábbi ázsiai vírusjárvány). Ám 2020 tavasza súlyos üzenetet küldött: a kockázat és a hozam között másféle trade-off kellene, nagyobb tartalékokkal és rövidebb szállítási utakkal, nehogy a lánc esetleges megszakadása hatalmas kárral járjon (O’Neal, 2020).

Végül a hatótényezők között kell említeni a 20. század végén kialakult globális rendszer társadalmi megítélését, politikai támogatottságát is. A kezdeti lelkesedés a válságok nyomán eltűnt, a hálózatokat összefogó nagyvállalatok reputációja romlott, a válságban felerősödnek a nemzeti érdekkellentétek. Mindinkább vitatják a láncolatban keletkező hozzáadott érték megosztását a résztvevők között. A politika egyszerűbb nyelven: ki nyer a globális munkamegosztáson és ki érzi kizsákmányolva magát.

Tény, hogy az egyes munkaszakaszok bér- és profithányada eltérő, egy cégnek a volumenmutatók szerinti jelentőségével nem arányos a jövedelmi hányad. Nemzetközi tranzakciók esetében a teljes érték aránytalan megosztása piacszerkezeti ügyből nemzetek közötti ellentété válhat. Nálunk is gyakori kérdés, hogy a termelést szervező nagyvállalatok (a magyar szóhasználatban: multik) tevékenysége miként hat a magyar gazdaságra. Nem előnytelen-e a kialakult munkamegosztás, nem degradáló-dott-e Magyarország kis nyereségű, alacsony keresetű bértermelővé?

Ezek nem sajátosan hazai kérdések. A menedzserirodalom kedvelt motívuma a *mosolygörbe*: a termelési láncolat elején, a piackutatás, az innováció, a kutatás-fejlesztés, a projektindítás szakaszában és a végén, az értékesítésben és a finanszírozásban nagyobb a nyereséghányad, mint a közepén, a gyártási és összeszerelési műveletekben. A magyar (tágabban: a kelet-közép-európai) gazdaság számára ismét az a kérdés, hogy miként lehetne a görbe közepéről, a legkisebb hozzáadott értékű tartományból elmozdulni a görbe előnyösebb szakaszai felé.

A kérdésfelvetés nem új. Én már az 1970-es évek folyamataiból azt a következtetést szűrtem le, hogy az akkori magyar iparra jellemző, közepesen igényes termékek nemzetközi csereértéke tartósan kedvezőtlen lesz, és fennáll a technológiai lemaradás veszélye (Bod, 1981). A világ műszaki trendjeinek, piaci igényeinek alapos ismerete, jobb beágyazottság kellene ahhoz, hogy az U-görbe többet fizető szakaszán helyezkedjünk el; a jól képzett magyar munkaerővel való büszkélkedés pedig túlzó általánosítás (Bod, 1981:37). Mindez sajnos helytállónak bizonyult, és jórészt ma is elmondható.

A 2020-es év – törés a folyamatokban

A világpiac ügyei 2020-ban új megvilágításba kerültek: az év elején számos európai iparágban szakadtak meg a termelési, ellátási folyamatok, először az ázsiai inputok elakadása, majd a kereslet visszaesése miatt. A konjunktúraciklus Magyarországon már a Covid-krízis előtt is lefelé mozdult, erre erősített rá a gazdasági leállás. Tulajdonítsuk nagyvonalúan a tényezők sokaságának, hogy a magyar hatóságok olyan lassan észlelték a krízis közeledtét és elkalibrálták annak várható mélységét.

Ez már a múlt; a jövő nagy kérdése az, hogy a nemzetközi munkamegosztási rend változásai miként érintik gazdaságunkat. A válság felgyorsítja a megindult átalakulási folyamatokat: a digitalizáció és a robotizáció további lendületet vesz a közvetlen emberi részvételből fakadó egészségügyi kockázatok kiszűrése érdekében. A robot, a dolgok internetje (IoT), a mesterséges intelligencia (AI) használata kihat az ellátási láncolatok hosszára és földrajzi konfigurációjára: a korábban kiszervezett, munkaigényes tevékenységek egy részére egyszerűen nem lesz szükség. Ez a folyamat a magyar munkaerőpiacot is érinti, amelynek hangsúlyos szereplői az összeszerelő, részegység-beszállító cégek.

Eseti hírek is jelezhetnek meginduló folyamatokat. Említésre méltó, ami 2020 első felében következett be az ötszáz főt foglalkoztató nemesvámosi MTD-gyárral: a cég közleménye szerint a fűnyíró traktorok termelését az anyavállalatnak az *Egyesült Államokban és Izraelben* található automatizált üzemeiben koncentrálják.² Vagyis nem olcsó bérű térségbe viszik innen! Az üzleti döntést technológiai változás idézte elő, amellyel kifizetődővé vált a visszatelepítés, a *reshoring*. Mivel a magyarországi termelés leállítását nem a járvány miatti kereslet-visszaesés nyomán következett be, azzal sem nyugtathatjuk magunkat, hogy az ügy mögött átmeneti tényezők állnak.

Másfelől a vírusválság ellenére folytatódnak korábban megindított fejlesztések, ha késésekkel is. Még 2018-ban döntöttek a Samsung vitatott gödi akkumulátorgyárának bővítéséről, a szintén koreai SK Innovation, valamint a japán Toray Industries akkumulátorgyáráról, a német Infineon félvezetőgyáráról (Sass, 2020). Az akkumulátorgyártás az elektromos autók gyártására való átállás trendjébe illeszkedik, a félvezetőgyártás pedig a térségben és Magyarországon is működő elektronikai cégek ellátását is szolgálja.

² „Társaságunk úgy döntött, hogy reagál a gyorsan változó piaci körülményekre, és a fűnyírótraktorok, akkumulátorral működtetett szerszámok és robotok jövőorientált termékszegmenseinek gyártását az USA-ban és Izraelben található üzemeibe koncentrálja” – közölte 2020 májusában a magyarországi üzem vezetése (https://index.hu/gazdasag/2020/05/13/bezarja_nemevamosi_gyarat_az_mtd_hungaria). Lásd a kapcsolódó elemzést: Szalavetz (2020).

A letelepülő vagy ráfejlesztő cégek komoly állami támogatást kapnak, ám annak indokoltságát adathiány miatt nem lehet megítélni; azt sem tudhatjuk, hogy a befogadó államnak, illetve a dotált vállalatoknak milyen opciói voltak. A kormányzat állíthatja, hogy a külföldi befektetőnek adott szubvención az ország hosszabb távon nyer a nagyobb foglalkoztatással, a makrogazdasági adatok javulásával, a nemzetközi kapcsolatok szorosabbra fonódásával járó előnyök révén; az érvelés igazságtartalma adatok híján nem állapítható meg.³

Az újabb projektek iparági megoszlása tovább erősíti az ismert iparszerkezeti aránytalanságokat: az *elektronikai ipar* és a *járműipar* túlsúlya és külső függése máris aggályos (Braun, 2020). Viszont az elmozdulás az *elektromos közlekedési eszközök* felé megfelel a kor igényeinek, az EU tervbe vett környezetvédelmi fordulatának. A magyar ipari kultúrába, területi és munkapiaci szerkezetbe is könnyebben illik, mintha gyökeresen új termelési kultúrák meghonosításáról lenne szó. Azt már bonyolultabb kérdés, hogy a könnyebb rövid távú illeszkedés hosszabb távon is hasznára lesz-e gazdaságunknak.

Jön-e többletmunka Magyarországra?

Az eddigieket elvileg újabb, például Ázsiából visszatelepülő ipari projektek követhetik, bár egy szakértői vélemény szerint hazánkban igazából az üzleti szolgáltatások, távorvoslási szolgáltatások terén nyílnának esélyek, a távmunka térnyerésével nőhetne a megfelelően képzett, de alacsony bérű vidéki munkaerő bevonása is (Sass, 2020). A gazdasági kapcsolatokban azonban még gyorsan változó időkben is erős a tehetetlenség, és a kapcsolati rendet a kormány *ipartámogatási, szubvenciók politika*ja is tartósítja. Az említett példák is jelzik, a projekteket bejelentő tisztségviselők megszólalásai pedig megerősítik: továbbra is az autóipari és elektronikai fejlesztéseket preferálja a kormányzat, és erősen törekszik a kínai kapcsolatok fejlesztésére.

Itt viszont komoly geopolitikai kockázatok merülnek fel. Kína a világ iparának kulcshelyzetű beszállítója, holott a külföldi cégek szellemi tulajdonának véde-

³ A sajtóból csupán 2020 szeptembere és decembere között ezekről az ipari projektekről értesülhettünk: Dongwha Electrolyte, Dél-Korea, akkumulátor-alkatrészek, támogatási összeg ismeretlen; Sick, Németország, szenzorok, 1,6 milliárd forint támogatási összeg; Doosan, Dél-Korea, rézfólia, ismeretlen összeg; Sencorp, akkumulátor, Kína, 13 milliárd forint támogatás; Mercedes-Benz, Németország, elektromos járművek, 15 milliárd forint támogatás; Samvardhana Motherson Group, India, autóalkatrész, 2,1 milliárd forint támogatás; Iljon Materials, Dél-Korea, akkumulátor-alkatrész, 722 millió forint támogatás; Apollo Tyres, India, gumiabroncs, 1,4 milliárd forint támogatás; Rosernberger, Németország, járműelektronika, 3,7 milliárd forint támogatás; Shenzhen Kedali, Kína, akkumulátor-alkatrész, 1,3 milliárd forint támogatás.

lensége, valamint a nemzetközi kereskedelmi feszültségek kiéleződése miatt már 2020 előtt is vitatott státuszba került. Ehhez társult a kínai bérek növekedése. Így számos európai és amerikai cég már a vírus hírek előtt a kapcsolat lazítását, a beszerzés földrajzi diverzifikálását latolgatta. Ebben a helyzetben állt le 2020 elején a kínai gazdaság, ami Európában elsősorban a járműipari, elektronikai, gyógyszeripari termelésben ütött vissza. Ekkor felmerült, hogy a termelési láncokkal járó kockázatok növekedése megszakítja a termelés globalizálási folyamatot (Farrel & Newman, 2020). Az első adatok szerint azonban a nemzetközi kereskedelem rövid távon nagy folytonosságot mutat (UNCTAD, 2020). Van olyan vélemény is, éppen a magyar viszonyok felől tekintve az ügyre, hogy a járvány és az általa előidézett gazdasági válság ellenére a világkereskedelemben nem sok minden változik (Vakhal, 2020).

E vélemény rövid távú tényadatokra támaszkodik, ám valószínűleg téves. A kialakult hálózatok viszonylagos stabilitása részben az érintettek nagyfokú rugalmasságának tulajdonítható: az ellátási zavarokra a láncok szervezői gyorsan reagáltak. A folyamatok viszonylagos stabilitása viszont más értelmezést is megenged: a cégek készülnek ugyan a diverzifikálásra, de rövid távon nem találtak alternatív csatornákat, így a készletek felhasználásával, a termelési ütem átmeneti mérséklésével kihúzták, míg elmúltak az első zavarok. Ettől még számíthatunk arra, hogy az újraindulás során a termék- és technológiaváltás, valamint a geopolitikai változások nyomán a láncolatokban folyamatos térségi átrendeződés következik be.

Kína a járvány korai kifejlődése és korábbi lefutása, valamint a centralizált, autoriter rendszerből fakadó gyorsabb hatósági fellépés nyomán elsőként jutott túl a sokkon. Más térségek iparában hónapokkal később történt meg a *reset*. Ráadásul olyan időszakban, amikor a hatósági korlátok és a lakossági viselkedés együttes hatására még törékeny a konjunktúra. Ez nagy egyszeri előnyt adott a kínai iparnak. A továbbiakban viszont nem szükségszerű a 2020 végi minta fennmaradása.

A nemzetközi gazdasági életben időbe telik, míg az üzleti döntéshozók számba veszik a formálódó megatrendeket: a gazdasági nacionalizmus erősödését, a környezeti fenntarthatóság kérdésének kiéleződését, a technológiai hatásokat. Ezek a folyamatok a közvetlen járványveszély elmúltával sem veszítenek jelentőségükből. A vállalati stratégiák elemzése azt mutatja, hogy többféle alkalmazkodási mód jut érvényre: a kiszervezett tevékenységek egy részét visszatelepítik (*reshoring*); a tevékenységeket diverzifikálják; a termékláncot újraformálják (*replication*), a regionalitást felülvizsgálják (Zhan et al., 2020).

Az unió peremén nem mindegy, hogy az üzleti átrendeződés milyen formát ölt. Az az európai periférián nem segít, ha az európai konglomerátumok a szoros értelemben vett visszatelepítést választják, és ebből a térségből a centrumba visznek vissza tevékenységeket. A hosszú láncú termékek replikálása során viszont megeshet, hogy a jelenleg ázsiai partnernél végzett műveleteket nagyobb hozzáadott értékű egységbe aggregálják, majd a logisztikai, piaci és politikai kitétségek csökkentése érdekében az európai térségbe irányítják.⁴ Mivel egyáltalán nem szükségszerű, hogy az újraformált műveletet az eredeti német, francia, holland vállalatközpontban végezzék el, a *near-shoring* keretében lehetőség nyílik arra, hogy a mediterrán térségbe vagy Kelet-Közép-Európa országaiba telepítésük. Mindebből ma még nem sokat látni, de a *relokációs* döntések jellemzően az üzleti ciklus mélypontját követően szaporodnak meg és válnak ismertté.

Milyen újrekezdési esélyeink vannak?

Az átrendeződés mozgatói között fontos a munkaerő ügye. Vajon milyenek az igények a 2020 utáni konjunktúraciklusban? Hasonlóak, mint korábban? Vagy a keresett szakmai tudás, készségek és jellemzők tekintetében jelentősen mások? Ehhez adnak támpontot a vállalati megkérdezések, mint amilyen a *World Economic Forum 2020* második felében végzett nemzetközi felmérése (World Economic Forum, 2020).

A vállalatvezetők által megnevezett stratégiai irányok említési sorrendjét az értéklánc átformálása vezeti, szerepel a listán a *működési hely* megváltoztatásának szándéka, a még nem automatizált tevékenységeknél az élőmunka helyettesítése, bár a válaszadók harmada létszámot is növelne. Lényeges, hogy milyen munkafajták iránt nő és melyek iránt csökken az igény. A tíz legkeresettebb munkakör mindegyike az IT-vel kapcsolatos. A jövőben kevésbé keresett foglalkozások között pedig megtalálható az adatbeviteli dolgozó, az összeszerelő munkás, az ügyfélszolgálati dolgozó, a gépjavító munkás, a raktári adminisztrátor. Olyan munkakörök szerepelnek ezen a listán, amelyek a magyar gyakorlatban néhány éve a keresett szakmák közé számítottak. A jövőbeli versenyképességet szolgáló oktatás és képzés tartalmáról a megkérdezett menedzserek azt vallják, hogy a változó világ komplex ügyeiben

⁴ A helyzetből fakadó esélyekre utal az uniós iparstratégiai dokumentum is: „*Európának az olyan forradalmi technológiák révén, mint például a háromdimenziós nyomtatás, a lehető legnagyobb mértékben ki kell aknáznia a lokalizáció lehetőségét is annak érdekében, hogy a gyártás egyes ágazatokban minél inkább visszakerüljön az EU-ba.*” (Európai Bizottság, 2020:5)

való eligazodás képessége, a kritikus gondolkodásra való beállítódás, az emberekkel való bánásmód készsége, a kommunikációs készség lesz egyre fontosabb. Tanulságos üzenet ez a magyar oktatáspolitiká számára is, amely egészen más koordináták között képzelel el a jövőt.

Gazdasági kilátásainkat a pandémia utáni időszakban sokféle tényező befolyásolja, nem azonos irányba mutató hatásokkal. A legfőbb stratégiai vonatkozás az *uniós keretek* alakulása: az új költségvetés és az azt kiegészítő Next Generation EU forrásai történelmi léptékű támogatást ígérnek az unió peremállamai számára. Ezek felhasználási kondíciói, stratégiai irányai szakpolitikai alátámasztást adhatnak a modernizációkhoz (noha az EU nagy programjairól szerzett tapasztalataink vegyesek). A globális értékláncokba való illeszkedés rendszerint valamely európai nagyvállalat által szervezett láncolatban való részvételt fed. De még az EU-n kívüli kereskedelmi, befektetési partnereinknél is döntő szempont, hogy *Magyarország az EU tagja*; a koreai, japán, kínai cégek projektjeinek nagy hányada üzleti értelmét vesztené, ha Magyarország a belarusz, a moldovai vagy akár csak a szerbiai státuszt töltené be.

A geopolitikai kockázatok növekedésével az EU-hoz való tartozás még fontosabb lesz a tagállamoknak. Az EU működésében új szakaszt jelöl ki a Next Generation EU keretében felveendő, hosszú lejáratú közös adósság, amelynek pusztán léte kikényszeríti a nemzeti politikák tartós egyeztetését, az intézmények további harmonizálását. Ebbe a logikába nem illeszthetők be a külföldi tőkékért folyó tagállami versengés olyan eszközei, mint a szubvenciónyújtási vetélkedés, a munkapiac tőkecsalogató jellegű deregulálása, adóparadicsomi feltételek teremtése, kedvelt ágazatok vagy vállalatok nem transzparens támogatása. Lehet, hogy egy intervenció felfogású politikus az egyéni ösztönzők alkalmazásának uniós tiltását sérelemként éli meg, de Magyarország fejlődéséhez jó lenne mielőbb lezárni azt a gyakorlatot, amely tartósítja a mosolygörbe (a korábban kimutatott, hasonló logikájú U-görbe) közepébe való beragadás veszélyét. Ha viszont mind kevésbé lehet adókedvezményekkel alávágni a többi tagországnak, akkor a *munkaerő minősége* válik a fő tőkevonzó tényezővé. Ahhoz, hogy hazánk a térségben (ismét) a jobbak közé számítsunk, és ne a nyomott bérszínvonal maradjon meg ár-versenyképességi tényezőnek, a képzésben és a közoktatásban, az akadémiai szférában komoly ráfordításokra lesz szükség.

Az ilyen stratégiai megfontolások megvalósítására jelenleg ideológiai okok miatt nem látszik sok esély („munkaalapú társadalom”), ráadásul romlik a költségvetési helyzet. A járványra hivatkozó költségvetési döntések nyomán 2020-ban az államháztartási hiány a GDP 9 százalékára rúg, és a deficitnövekedési trendet nehéz megállítani. Félő, hogy az oktatás, kutatás anyagi és koncepcionális megerősítése továbbra

is elmarad; az azonnali gondok könnyen háttérbe szorítják az időigényes döntéseket. Ezt láthatjuk az eurózónába való belépést halogató kormányálláspont tartóssá válásában, holott a gazdasági érvek és az üzleti megfontolások többsége az euró *de jure* átvétele mellett szól a már nagymértékben *euroizált* magyar gazdaságban is.

A működési modell váltásának európai és hazai előfeltételei nem egyértelműek. 2020 tavaszán a járványügyi nacionalizmus, 2021 legelején az oltóanyag-nacionalizmus megjelenése jól példázza, hogy nehéz időszakokban, bizonytalan helyzetben a rövid távú politikai szempontok kerekedhetnek felül. A magyar gazdaság új működési rendjének kialakulását övező bizonytalanságok a védőoltás megjelenésével nem tűnnek el. A járvány régóta felgyülemelő társadalmi feszültségeket, szociális és képzettségi egyenlőtlenségeket nagyított fel, nehezítve azt, hogy Magyarország a globális átrendeződések során megnyíló esélyeket kihasználhassa.

Hivatkozások

- Bod, P. Á. (1981). Meditáció közkeletű iparpolitikai nézetekről. *Valóság*, XXIV(11), 28–38.
- Braun, E. (2020). Kockázatok a magyar gazdaság szerkezetében. *Külgazdaság*, LXIV(9–10), 62–89.
- Európai Bizottság (2020). Új európai iparstratégia. Brüsszel.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0102>
- Farrel, H. & Newman, A. (2020). Will the Coronavirus End Globalization as We Know It? *Foreign Affairs*, március 16. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-16/will-coronavirus-end-globalization-we-know-it>.
- O’Neal, Sh. K. (2020). Redundancy, Not Reshoring, Is the Key to Supply Chain Security. *Foreign Affairs*, április 1. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-04-01/how-pandemic-proof-globalization>
- Sass, M. (2020). Járvány-sújtotta tőkeáramlások. a Világgazdasági Intézet blogja, május 4. https://vilaggazdasagi.blog.hu/2020/05/04/jarvany-sujtotta_tokearamlasok
- Seric, A., Holger, G., Liu, W-H. & Windisch, M. (2020). *Risk, resilience and recalibration in global value chains*. UNIDO. Industrial Analytic Platform <https://iap.unido.org/articles/risk-resilience-and-recalibration-global-value-chains#share-511>
- Szalavetz, A. (2020). *Búcsú egy közel százéves családi vállalatától*. A Világgazdasági Intézet blogja, május 20. https://vilaggazdasagi.blog.hu/2020/05/20/bucusu_egy_kozel_szazeves_csaladi_vallalattol
- UNCTAD (2020). *World Investment Report*. Geneva. <https://worldinvestmrentreport.unctad.org/world-investment-report-2020/>
- Vakhal, P. (2020). Ne temesd a globalizációt! *Portfolio.hu.*, <https://www.portfolio.hu/global/20210112/ne-temesd-a-globalizaciot-464460>
- World Economic Forum (2020). *The Future of Jobs Report 2020*. <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>
- Zhan, J., Bolwijn, R., Casella, B. & Santos-Paulino, A. (2020). *Global value chain transformation to 2030: Overall direction and policy implications*. <https://voxeu.org/article/global-value-chain-transformation-decade-ahead>